

А.А.Бакиева

«Туран» университетінің аға оқытушысы, п.ғ.м.

САН МӘНДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. Сан атауларымен байланысты лексика-фразеологиялық бірліктер қазақ тілінің сөз қазынасында елеулі орынға ие болған дүние. Халықтың күн көріс, тұрмыс-тіршілігі негізінде өрбіген түсінік-пайымдаулары, соған байланысты қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар тілдік қолданыстағы тұрақты тіркестерден көрініс табады. Мақалада түрлі зерттеушілердің пікірлерін келтіре отырып, сан компонентті фразеологизмдердің қалыптасуына негіз болған ұлттық-мәдени деректер этнолингвистикалық талдаулар арқылы көрсетіледі. Сан-мөлшер концептісі арқылы берілген этнолингвистикалық тілдік бірліктердің сипаты мен ерекшеліктері айқындалып, көрсетіледі.

Тірек сөздер: уақыт, кеңістік және сан-мөлшер, өлшем ұғымдары, нумеративтер, тіл, таным, этнолингвистика, ұлттық тіл білімі.

А.А.Бакиева

старший преподаватель Университет «Туран», м.п.н.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С ЧИСЛОВЫМИ ЗНАЧЕНИЯМИ

Аннотация. Лексико-фразеологизмы, связанные с числовыми названиями, занимают значительное место в словообразовании казахского языка. Понятия-суждения, выработанные на основе повседневности, быта народа, сложившиеся в связи с этим обычаи, традиции находят отражение в устойчивых выражениях языкового употребления. В статье отражены национально-культурные данные, которые послужили основой для формирования фразеологизмов с числовыми значениями, приведены мнения различных исследователей. Выявляются и отображаются характер и особенности этнолингвистических языковых единиц, заданных понятием числа-количества.

Ключевые слова: время, пространство и количество, понятия измерения, нумеративы, язык, познание, этнолингвистика, национальное языкознание.

A. A. Bakieva

“Turan” University, senior lecturer

ETHNOLINGUISTIC CHARACTER OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH NUMERICAL VALUES

Annotation. Lexical and phraseological units associated with numerical names occupy a significant place in the word formation of the Kazakh language. Concepts-judgments developed on the basis of everyday life, the life of the people, the customs and traditions formed in this regard are reflected in the stable expressions of language use. The article reflects the national and cultural data that served as the basis for the formation of phraseological units with numerical values and provides the opinions of various researchers. The nature and features of ethnolinguistic language units defined by the concept of number-quantity are identified and displayed.

Key words: time, space and quantity, concepts of measurement, numeratives, language, cognition, ethnolinguistics, national linguistics.

Бүгінгі таңда ғылыми негізі жан-жақты қалыптасқан қазақ этнолингвистикасы өзіндік ерекшелігімен, алдына қойған айқын мақсатымен таныла, нақтылана бастаған тың саланың бірі. Халқымыздың бай мұрасын, әдет-ғұрпын, салт-санасын, дінін, мәдениетін рухани бірлікте қарастыруда атқаратын қызметі мол. «Этнолингвистика» (грекше *ethnos* – «халық» және латынша *lingua* – «тіл») – этнос пен тілдің бірлігі, олардың арасындағы табиғи тұтастық тіл білімінде, оның ішінде түркітанымда тіл тарихы мен халықтың этникалық тарихын ұштастыра отырып зерттеуді қажет етеді. Әлем этномәдени ерекшеліктерге байланысты түрліше танылып, түрліше сипатталады. Тілді жеке адаммен немесе жеке этноспен, олардың ойлау өрісімен және рухани-тәжірибелік қызметімен сабақтастықта қарауға бет бұрды.

Қазақ топырағында этнолингвистиканың негізін салушы көрнекті ғалым, академик Ә.Қайдар өз еңбегінде «этнос», «тіл» деген ауқымды, кең ұғымдарды нақтылап айқындап, көрсеткен. Академик Ә.Қайдар: «Қазақ этносының ұлттық бейнесін, өзіндік болмысын толық та түбегейлі түрде тек оның байлығы – «тіл әлемі» арқылы ғана танып-білуге болады» – дейді [1, 304-б.].

Ғалым С.Е. Жанпейісов осы мәселеге қатысты ойларын былайша өрбітеді: «Этнолингвистика әдетте тілді дағдылы қарым-қатынас құралынан гөрі таным құралы, таным көзі ыңғайында көбірек зерттейді. Бұдан да дәл айтсақ: тілді этносты танудың, әсіресе, интеллектуалды ерекшелігі жағынан танып-білудің құралы ретінде қарастырады» [4]. Этнолингвистиканың зерттеу объектісіне, әдісіне, оның шектес ғылым салаларымен қарым-қатынасына байланысты нәзік қыр-сырлары толық ашылып болды деп айтуға болмайды.

Ж.А.Манкееваның мына пікіріне назар аударайық: «Халықтың материалдық, өндірістік деңгейі мен рухани өрісін бейнелейтін ана тілінің байлығын, асылын барынша толық жиып көрсетіп, қыр-сырын анықтау-этнолингвистиканың міндеті. Этнолингвистика – халық туралы шынайы хабар беретін «ақпарат көзі» [3, 5-б.].

Сан атауларымен байланысты лексика-фразеологиялық бірліктер қазақ тілінің сөз қазынасында елеулі орынға ие болған дүние. Тіліміздегі сандық ұғымды білдіретін тілдік бірліктер, сан компонентті фразеологизмдер – халқымыздың әр кезеңдегі өмір тарихынан хабар беретін құнды тілдік дерек көздері болып табылады. Халықтың күн көріс, тұрмыс-тіршілігі негізінде өрбіген түсінік-пайымдаулары, соған байланысты қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар тілдік қолданыстағы тұрақты тіркестерден көрініс табады.

Негізгі сөздік қорға енетін сан атаулары, яғни нумеративтер ұлттық менталитет ерекшелігін айқындайтын жүйелік құрылым. Нумеративтер этностың тарихымен,

мәдениетімен тығыз байланыста, ауыз әдебиеті мұраларымен, танымдық бағыттағы рухани мұраларымыздың бәріне қатысы бар. Сан атауларын шығармалардан, ұлттық болмысты танығатын еңбектердің көпшілігінен көреміз. Халқымызда қасиетті сандар да жетерлік, олар номинативтік қызметпен қатар когнитивтік бағыттағы қызметті де жүзеге асырады. Кез келген тілдің лексикасының байырғы қабаты болып саналады. Киелі сандарға қатысты М.Әбдуов «Қазақ әдебиеті» газетінің 2005 жылғы 4 қарашадағы санында «Діни дастандардағы киелі сандар қолданысы» мақаласында былай деп жазады: «Үш» саны қазақ халқы үшін қасиетті сан болып есептеледі. Үш жүз: Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз; Үш қуат: ақыл, жүрек, тіл; Үш тәтті: жан, мал, ар; Үш арсыз: ұйқы, күлкі, тамақ; Үш мұрат: қыз мұраты – кету, жол мұраты – жету, дау мұраты – біту. Жеті санына қатысты жеті қазынаны, жеті жарғыны, жеті жұтты, жеті жетімді нақтылап түсіндіріп өтеді. Ойымызды жинақтайтын болсақ, нумеративті сөздер сан есіммен тікелей қатысы бар тілдік бірліктер. Нумеративтерге сандық дәрежеге қатысты терминдер енеді. Олар уақыт, мөлшер, ұзындық өлшем бірліктерімен байланысты екендігі байқалды және метрология сияқты белгісіз өлшем емес, нақты өлшемге негізделетіні белгілі болды. Өлшемдік атауларды, өлшемдік ұғымды білдіретін сөздерді, яғни нумеративтерді қарастыру бүгінгі күні қазақ тілі үшін ғана емес, басқа да түркі тілдері үшін өзекті мәселе.

Ғалым Ә.Хасенов нумератив сөздерді сан мағыналы сөздер деп үш топқа бөліп көрсетеді: «Бірінші – сан есімнің тура мағынасындағы, яғни дәл сан мағынасын білдіретін сөздер: жарты, жалғыз, жарым, қос, егіз, сыңар, дара, т.б. Екіншісі – абстрактылы сан ұғымды сөздер: бір үйір жылқы, бір келе түйе, бір табын сиыр, бір отар қой, таяқ тастам жер, көз көрім жер, ат шаптырым жер, қоралы қой, т.б. Үшіншісі – сәттік сөздер: бір үзім нан, бір қарын май, бір жұтым су, бір уыс бидай, бір құлаш арқан, т.б.» [5].

Ғалым Ә.Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде нумеративке байланысты: «Центнер, килограмм, тонна, қадақ, батпан сөздері салмақ өлшемдерінің, гектар, кубометр сөздері көлемдік өлшемдердің, адым, қарыс, кез, метр, шақырым, ат шаптырым, қозы көш сөздері аралық өлшемдердің және ет асым, қас қаққанша, қас пен көздің арасында, әу дегенше сияқты уақыт, мерзім өлшемдерінің атаулары есебінде қолданылады. Бірақ мұндай сөздер мен сөз тіркестері қаншалықты мөлшерлік мағынада қолданылғанымен, сан есімдер қатарына жатпайды. Бұларды сан есімдерге жуықтастыратын таяныш – тек олардың біршама өлшемдік, мөлшерлік мағынада қолданылатын семантикалық белгілері ғана» [6, 192-б.] – деген пікір білдіреді. Осы ыңғайдағы пікірді ғалым Ә.Хасенов тереңдете түседі: «Қазақ тілінде сәттік (нумератив) сөздерге мына сияқты тіркестер жатады: жүз бас қой, бір қап бидай, бір пар киім, орта қап ұн, бір кесек ет, бір үзім нан, бір уыс бидай, бес аттам жер, бес елі қазы, бір құлаш арқан, бір қарыс жіп» [5] – дейді.

А.Құралұлының «Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі» атты еңбегінде халықтық өлшем бірліктері туралы қызғылықты мәліметтер бар. Астың пісуіне, азық-түлікке қатысты өлшемдер, тәулік, мезгіл атаулары, саусақ, қол, аяқпен өлшенетін ұзындық өлшемдері, сыйымдылық, қашықтық, тереңдік, ауырлық, аудан, көлем, шөпке-пішенге қатысты көлем өлшемдері, экологиялық уақыт өлшемдері орын алған. Қолмен өлшенетін ұзындық өлшемдеріне білем, шынтақ, қолтық, құлаш, кере (сала) құлаш сөздерін жатқыза, аяқпен өлшенетін ұзындық өлшеміне табан, адым, аттам сөздерін жатқызады. Саусақпен өлшенетін сыйымдылық өлшемдеріне

шымшым, шөкім, бір уыс, қос уыс атауларын қосады. Көген бойы, көген тастам, қазық бойы, найза бойы, оқ бойы, тұсау бойы, тізгін бойы тіркестерін бұйымдарға байланысты ұзындық өлшемдері деп көрсетеді [7,118-б.].

Уақыт пен кеңістік жүйесінде ерекше көрініс беретін өлшем бірліктері дегеніміз – белгілі бір нәрсені біртектес басқа бір нәрседен айыра, салыстыра айқындайтын бірлік. Олар қатынас жасау кезінде ұзақтық, қашықтық, ұзындық, шама, көлем, уақыт, мезгіл, дана, саны, т.с.с. өлшеу объектілерін нақты білдіру барысында пайда болған. Ал өлшем – бір нәрсенің көлемін, салмағын анықтайтын өлшем бірлігі. Заттарды сандық тұрғыдан анықтау, оның сапалық қасиеттерін тану негізінде біртектілігін, мөлшерін, көлемін ажыратудан басталады. Бір-біріне ұқсамайтын нәрселердің айырмашылығында сапалық, ал бір-біріне ұқсас нәрселердің айырмашылығында сандық сипат бар.

Сан дегеніміз – затты біртекті бөліктерге бөлуге (нақты немесе ойша) және осы бөліктерді қайта қосуға болатындығын білдіретін оның айқындамасы. Этнос танымындағы уақыт пен кеңістіктің біртұтастығы өлшемдік ұғымдарды білдіретін біршама атаулардан да ерекше көрініс береді. Мысалы, арқан бойы, тұсау бойы, найза бойы, шай қайнатым жер, бие сауым жер, ет пісірім жер, сүт пісірім жер, күндік/күншілік жер, сәскелік жер сияқты байырғы өлшем бірліктері әрі уақытты, әрі ұзындықты, әрі қашықтықты, әрі биіктікті, сонымен бірге найза бойы тереңдікті әрі қалыңдықты да білдірген.

Мөлшер негіздерін анықтауда еңбек құралдары, көші-қон, тіпті адамның дене тұрпаты да алынған. Көшпенділерде уақыт ұғымы тек өздеріне ғана тән түсінікте қалыптасты. Көшпелі халық уақыт өлшемдерін өзінің өмір сүру тәжірибелеріндегі процестерден алып отырған. Бұны Ғ.Ақпанбектің мына пікірі айқындай түседі: «таңмен таласа басталатын қой өргізу, бие байлау т.с.с. қат-қабат үй шаруашылығын жүргізу белгілі бір уақытпен мөлшерленіп отырады. Уақыт өлшемдерін білдіретін бие сауым, сүт пісірім, ет асым, т.б. сөз тіркестері бар» [8, 23].

Көшпенділер өзінің ұлан-ғайыр даласында осы уақыт өлшемдерінің тұспалымен арақашықтықты байланыстыра қараған. Мәселен, сүт пісірім, ет асым, шай қайнатым сияқты уақыт өлшемдерінің негізінде бір жерден екінші жерге қанша арақашықтық жүргенін шамалап, жобалап отырған. Осыған орай, халық танымында осы атаулармен байланысты сүт пісірім жер, ет асым жер, күндік жер, сәскелік жер, арқан бойы, құрық бойы, тұсау бойы, найза бойы сияқты тіркесімдер қалыптасқан. Бие сауым жер, ет пісірім жер (шамамен 2 сағатқа жуық уақыттай жүретін арақашықтық), сүт пісірім жер (15-20 минуттай жүрген арақашықтық) сияқты тұрақты тіркестер жер сөзімен тіркесе, арақашықтықты, уақыт сөзімен тіркесіп келсе, уақыт мөлшерін көрсететін болған. Сондай-ақ, халықтың қарапайым тұрмыс-тіршілігінде қолданылатын заттар (арқан, тұсау, найза, құрық, қамшы) мен бойы көмекші есімінің тіркесуінен жасалған тіркесімдер басқа сөзбен тіркесу қабілетіне орай, кейде ұзындықты, кейде биіктікті білдірген. Қазақ халқының мұндай этномәдени дүниетанымынан уақыт өлшемі арқылы қанша шақырым жер жүргенін анықтағанына қарағанда, уақыт пен кеңістікті бір-бірінен ажырата отырып, оларды біртұтас жүйе ретінде қараған деп ой қорытындылаймыз. Халық өмірінің мәдени бірлігі ретінде танылатын бұл ежелгі өлшемдік межелер, сол ұжым мүшелерінің уақыт пен кеңістікті бір-бірімен тығыз байланыста түсінгендігінен хабар береді.

Қорыта айтқанда, кеңістік пен уақыт, сан өлшемі көшпенділер санасының негізгі

құрылымдық өлшемдері болып саналады. Уақыт, кеңістік және сан, өлшем ұғымдары қазақ мәдениетінде ежелден өзіндік ұлттық қабылдау ерекшеліктерімен түсіндіріліп келген. Секунд, минут, сағат сияқты дәлдікпен есепке алынбаған уақыт бедері әлем бейнесін танудағы қазақ ұлтының кеңістік пен уақыт өлшемдері туралы ұғымдар да тек қазақ менталитетіне тән болмыс түрлерін танытады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – А.: Ана тілі, 1998. – 304 б.
- [2] Рысбаева К. Сан есімдерге байланысты культтік фразеологизмдер. – Алматы, 2000.
- [3] Манкеева Ж. А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы, 1997. – 272 б.
- [4] Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы, 1989. – 288 с.
- [5] Хасенов Ә. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы, 1990. – 184 б.
- [6] А. Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1958. – 340 б.
- [7] Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997. – 368 б.
- [8] Ақпанбек Ғ. Қазақтардың дүниетанымы. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 130 б.